

نگاهی به تاریخچه بهداشت و درمان در ایران

انتخاب و ویرایش: دکتر فریدون سیامکنزاد

می‌شد که تا سال ۱۹۲۰ تحت نظارت وزارت داخله (Ministry of Interior) فعالیت می‌کرد. در همین سال بود که این موسسه از وزارت داخله جدا شد و به وزارت خانه مستقلی تحت عنوان وزارت صحیه و امور خیریه (Ministry of Health and Charity Affairs) بدل گردید اما دیری نپایید که این وزارت خانه منحل شد (سال ۱۹۲۱ م.).

در بین سال‌های ۱۹۲۱ تا ۱۹۴۱ هیچ وزارت خانه‌ای متولی امور بهداشتی کشور نبود و این امر به عهده اداره سلامت عمومی بود که صحیه کل مملکتی (Public Health Administration) نامیده می‌شد. اداره مذکور در سال ۱۹۲۶ م.

پیشینه نخستین تلاش‌ها در جهت گسترش بهداشت عمومی و پیشگیری از بیماری‌ها و اپیدمی‌های کشنده در ایران به نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی برمی‌گردد. براساس مدارک موجود، هسته نخستین مؤسسات متولی بهداشت در ایران در اوایل دهه ۱۸۵۰ میلادی شکل گرفتند اما موسسه‌ای که به صورت رسمی فعالیت خود را در این زمینه آغاز کرد مجلس حفظ الصحه (Sanitary Council) نام داشت. این موسسه در سال ۱۸۸۱ شروع به کار کرد و در سال ۱۹۰۴ میلادی فعالیت خود را به صورت دائم آغاز نمود. در واقع، مجلس حفظ الصحه تنها مرجع سلامت عمومی محسوب

صدارت امیرکبیر مورد توجه جدی قرار گرفت.

۴ - لزوم تصدیق طبابت برای پزشکان

در سال ۱۸۵۱ م. لزوم تصدیق نامه طبابت برای اطباء اجباری شد. در واقع نخستین بار در ایران، در زمان صدارت امیرکبیر، قرار بر این شد که از سال ۱۲۶۷ هـ.ق. تصدیق طبابت صادر شود تا هر کس نتواند اسم طبیب روی خود بگذارد. تا آن زمان، واژه «طبیب فوج نظامی» لغت مرسوم بود که تنها بر پایه تجربه استوار بود.

بعدها در سال ۱۹۱۱ م. قانونی از مجلس شورای ملی گذشت که به استناد آن پزشکان و دندان‌پزشکان موظف بودند که از عهده امتحان دانشکده پزشکی برآیند.

۵ - تشکیل مجلس حفظالصحة

تشکیل مجلس حفظالصحة (Sanitary Council) در سال ۱۸۸۱ م. و ثبت آن به سال ۱۹۰۴ م. نقش زیادی در پیشبرد وضعیت بهداشت در ایران داشت. این ساختار را در واقع می‌توان نخستین سنگ بنای وزارت بهداشت کنونی دانست.

■ مجلس حفظالصحة (Sanitary Council)

دکتر سیریل الگود (Dr. Cyril Elgood) تاریخ تأسیس مجلس حفظالصحة را در کتاب خود آورده است. او بین سال‌های ۱۹۲۶ تا ۱۹۳۶ م. پزشک سفارت انگلستان در تهران بود و کتاب ارزنده تاریخ پزشکی ایران از آثار برجسته او است. دکتر فلور (Dr. Floor) نیز در آثار خود به این موضع اشاره دارد که بعد از فاجعه انسانی که بر اثر اپیدمی‌های طاعون و وبا در سال‌های ۱۸۷۳ - ۱۸۷۱ م. پیش آمد مجلس حفظالصحة پایه‌گذاری شد. براساس

شروع به کار کرد و در سال ۱۹۴۱ م. به کار آن خاتمه داده شد و در همان سال وزارت بهداشتی (Ministry of Health) شکل گرفت.

توجه به سلامت و بهداشت مردم در قرون اخیر از زمان تصدی صدراعظمی میرزاتقی‌خان امیرکبیر آغاز می‌شود. تردیدی نیست که او را می‌توان بانی اصلاحات ایران معاصر در نیمه قرن نوزدهم میلادی دانست. او که نخستین صدراعظم ناصرالدین شاه قاجار بود، علاوه بر تغییراتی که در بسیاری از حوزه‌های فرهنگی، صنعتی، سیاسی و اجتماعی پدید آورد، اصلاحات (Reforms) قابل توجهی در وضعیت پزشکی و بهداشت عمومی در کشور نیز ایجاد کرد. عمده‌ترین این اصلاحات در زمینه بهداشت و درمان عبارتند از:

۱ - تأسیس دارالفنون

مهم‌ترین دستاورد اصلاحات امیرکبیر را می‌توان تأسیس دارالفنون در سال ۱۸۵۱ م. دانست. بی‌تردید تأسیس این ساختار، موثرترین اقدام در جهت گسترش پزشکی نوین در ایران به‌شمار می‌آید.

۲ - تأسیس بیمارستان سینا

بنای نخستین بیمارستان جدید در سال ۱۸۵۲ میلادی نقطه عطفی در سیر پزشکی و درمان در ایران و الگویی برای ساختن بیمارستان‌های دیگر در سراسر کشور شد. این بیمارستان، مریض‌خانه دولتی (State Hospital) نام داشت که در واقع همان بیمارستان سینای کنونی است.

۳ - برنامه واکسیناسیون

برنامه ایمن‌سازی (واکسیناسیون) بر ضد آبله که از سال ۱۸۰۹ میلادی آغاز شده بود، در زمان

نظر دکتر فلور شورای صحتی بین‌المللی که در سال ۱۸۶۶ در استانبول و در سال ۱۸۷۴ در وین تشکیل شد دولت ایران را مجبور ساخت تا شورایی را برای مدیریت امور بهداشتی در تهران تأسیس نماید. به این دلیل ناصرالدین شاه به دکتر ژوزف دزیره تولوزان، پزشک فرانسوی دربار مأموریت داد تا موسسه نوینی را که مسؤولیت بهداشت عمومی را در کشور عهده‌دار باشد تأسیس نماید. این موسسه در ابتدا شورای حفظ‌الصحة (Board of Health) نام داشت و بعدها به مجلس حفظ‌الصحة (The Council of Preservation of Health) تغییر نام داد. اعضای مجلس حفظ‌الصحة را پزشکان ایرانی و اروپایی و نیز تعدادی از افراد برجسته فرهنگی کشور تشکیل می‌دادند. این اعضاء حقوق خود را از دولت دریافت می‌داشتند و عمدتاً از اساتید مدرسه دارالفنون بودند. جلسه شورای مذکور هفته‌ای یک مرتبه در دفتر رییس مدرسه دارالفنون تشکیل می‌شد و هدف اصلی از تشکیل این جلسات، یافتن و ابلاغ راه‌کارهایی در جهت اشاعه بهداشت عمومی در کشور بود.

■ نخستین جلسه مجلس حفظ‌الصحة

مجلس حفظ‌الصحة در سال ۱۸۸۱ م. برای نخستین بار در تهران تشکیل جلسه داد. اعضای این جلسه عبارت بودند از:
 * وزیر فرهنگ (که در آن زمان وزیر معارف نامیده می‌شد) و در عین حال ریاست دارالفنون را نیز برعهده داشت.
 * دکتر ژوزف دزیره تولوزان، پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه که در واقع نخستین رییس مجلس

حفظ‌الصحة (معادل وزیر بهداشت امروز) بود. او تحقیقات زیادی در زمینه بروز طاعون در ایران انجام داد و نقش اساسی در کشف ناقل اصلی بیماری تب راجعه ایرانی (Persian relapsing fever) که عامل آن نوعی بورلیا به نام Borrelia persica است داشت. این ناقل بعدها به احترام دکتر تولوزان، ارنیتودوروس تولوزانی (Ornithodoros Tholozani) نامیده شد. از دکتر تولوزان هشت عنوان کتاب بر جای مانده است که یکی از آن‌ها در زمینه گردش خون است. او بیشتر عمر خود را در ایران سپری نمود و بالاخره در سال ۱۸۹۷ م. در تهران درگذشت و همان‌جا به خاک سپرده شد.
 * دکتر ژوزف دیکسون (۱۸۴۸-۱۸۸۷)، پزشک سفارت انگلستان در تهران

* دکتر چربنین (Dr. Cherebnin)، پزشک سفارت روسیه در ایران

* دکتر علی‌اکبرخان نفیسی (۱۸۳۱-۱۹۱۰) ملقب به ناظم‌الاطبا که از نخستین فارغ‌التحصیلان دارالفنون بود و مدت پنج سال ریاست بیمارستان دولتی (سینای کنونی) را برعهده داشت. ناظم‌الاطبا پدر شادروان استاد سعید نفیسی، کتاب‌های متعددی نگاشته که از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب «پزشکی‌نامه» و لغت‌نامه پنج جلدی به نام «فرهنگ نفیسی» یا «لغت‌نامه فرندوسار» اشاره نمود.

* میرزا عبدالله طبیب، یکی از معلمان مدرسه دارالفنون

* میرزا کاظم شیمی، استاد شیمی دارالفنون
 * دکتر میرزا علی رییس‌الاطباء که از دانشکده پزشکی پاریس فارغ‌التحصیل شد، در سال ۱۸۷۷ به

متصدیان بهداشتی کشور که از آن‌ها تحت عنوان «مفتشین صحیه مدارس» نام برده شده است. * تماس با موسسات متولی بهداشت در عراق و سایر کشورهای همسایه.

■ نظر دکتر ادوارد براون در مورد مجلس حفظالصحه

خاورشناس شهیر و پزشک انگلیسی دکتر ادوارد گرانویل براون (۱۸۶۲-۱۹۲۶ م.) در کتاب خود با عنوان «یک سال در میان ایرانیان» می‌نویسد: «... به لطف و عنایت دکتر تولوزان، پزشک شاه (ناصرالدین شاه قاجار) توانستم در یکی از جلسات مجلس صحت (حفظالصحه) که هفته‌ای یک بار در آن محل (دارالفنون) تشکیل می‌شد، حضور پیدا کنم.

ریاست جلسه برعهده مخبرالدوله معروف، وزیر معارف بود و شانزده نفر از پزشکان زبده پایتخت و نیز استادان علم طب (هم پیروان جالینوس و ابن‌سینا و هم پیروان طب جدید) در آن شرکت داشتند.

دکتر تولوزان و من تنها اروپاییان حاضر در مجلس بودیم، بنابراین، غالب گفت‌وگوها به فارسی انجام می‌شد اما گه‌گاه، چند جمله‌ای هم به فرانسه بیان می‌شد که اکثر حاضران به خوبی آن را می‌فهمیدند. پس از مدت کوتاهی گفت‌گویی درهم و بی‌قاعده، نوشیدن مقدار معتدله‌ی چای عالی با چاشنی آب پرتقال و کشیدن قلیان که در این موارد امری اجتناب‌ناپذیر است، مذاکرات اصلی با قرائت گزارش آمار مرگ‌ومیر در تهران و بحث و

ایران آمد و در دارالفنون به تدریس پرداخت. او به کمک همکارش دکتر خلیل‌خان ثقفی (اعلم‌الدوله) کتاب‌های متعددی را در تشریح، آسیب‌شناسی، روان‌پزشکی و ژنیکولوژی به فارسی ترجمه نمود. از او همچنین کتابی در زمینه پاتولوژی به عنوان «جواهرالحکمه» منتشر شده است.

براساس یادداشت‌های دکتر فلور، در نخستین جلسه مجلس حفظالصحه تصمیمات زیر اخذ شد: * ایجاد دو ایستگاه قرنطینه در قصر شیرین و بندر بوشهر

* فرستادن پزشکان مجرب به تمامی ایالات و ولایات ایران. این پزشکان، حفظالصحه (The Pub-lic Health Officer) نامیده می‌شدند. وظیفه این پزشکان ترویج استانداردهای وضع شده از سوی مجلس حفظالصحه، درمان بیماران و ارسال گزارش در مورد وضعیت بهداشت و روش‌های پیشگیرانه انجام شده به مجلس حفظالصحه تهران بود.

■ شعب مجلس حفظالصحه

در سال ۱۸۸۰ م. بیشتر شهرهای بزرگ ایران از مجلس حفظالصحه برخوردار بودند. این شعب که در استان‌ها و شهرهایی چون مازندران، یزد، کرمان، کرمانشاه، کردستان، سمنان، بوشهر، شیراز، رشت، تبریز، سبزوار و ساوه تأسیس شدند، در ارتباط مستقیم با مجلس حفظالصحه تهران بودند.

■ سایر وظایف مجلس حفظالصحه

از دیگر وظایف این موسسه می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: * نظارت بر موازین بهداشتی مدارس به اهتمام

۲- دکتر زین‌العابدین خان لقمان ادهم (۱۸۵۵ تا ۱۹۱۹ م.) که از مدرسه دارالفنون فارغ‌التحصیل شد و سپس تحصیلات خود را در پاریس ادامه داد. او در سال ۱۹۰۹ م. به ریاست مجلس مذکور برگزیده شد.

۳- دکتر ژوستین اشنایدر (Dr. Justin Schnid-er)، پزشک فرانسوی مظفرالدین شاه که از سال ۱۸۹۱ تا ۱۹۰۷ م. در مدرسه دارالفنون نیز تدریس می‌کرد.

۴- دکتر کاپین (Dr. Coppin)، پزشک فرانسوی که در زمان سلطنت مظفرالدین شاه به ایران آمد. او در سال‌های ۱۹۰۷ تا ۱۹۱۰ م. در ایران بود.

۵- دکتر ژرژ، پزشک فرانسوی (متخصص بیماری‌های داخلی) که در زمان وزارت میرزا محمودخان علاءالملک در سال ۱۹۰۶ م. به استخدام وزارت علوم درآمد. وی همچنین معلم مدرسه دارالفنون بود و در سال‌های ۱۹۱۰ و ۱۹۱۱ در ایران به سر می‌برد.

■ وزارت صحیه و امور خیریه

مجلس حفظ‌الصحه به تدریج فعالیت‌های خود را گسترش داد و تا سال ۱۹۲۰ م. تعداد مسؤولان منتصب از سوی این مجلس در شهرها و ولایات کشور به ۴۸ نفر رسید. به این ترتیب، مجلس مذکور که بخشی از «وزارت داخله» محسوب می‌شد به اصلی‌ترین نهاد بهداشتی کشور تبدیل شد.

در زمان حکومت احمدشاه قاجار مجلس حفظ‌الصحه به وزارتخانه مستقلی با عنوان وزارت صحیه و امور خیریه تغییر یافت و

گفت‌وگو درباره علل اصلی آن، آغاز شد. سپس گزارش علمی و دقیق یک مورد چشم درد حاد قرابت شد که با استفاده از روش تلقیح چشمی، با موفقیت معالجه شده بود. همچنین مزایای این روش در مقایسه با روش معالجه توسط شیرین‌بیان هندی که به فارسی «چشم خروس» و به عربی «عین‌الدیک» نامیده می‌شود، شرح داده شد.

در انتها، یک سنگ بزرگ که با جراحی مثانه بیرون آورده شده بود، توسط یک جراح ایرانی نمایش داده شد و پس از مدت کوتاهی گفت‌وگو و صحبت‌های متفرقه در حدود ساعت ۵ بعدازظهر، جلسه خاتمه پیدا کرد.

این جلسه که از اول تا آخر، با نظم و ترتیب و ادب و روش کاملاً علمی انجام شد مرا شدیداً تحت تأثیر قرار داد و مطمئنم که اقدامات و مساعی خیرخواهانه این مرکز پزشکی، باعث تحول قابل ملاحظه‌ای در بهداشت و حفظ‌الصحه ایران خواهد شد. هم اکنون در پایتخت و به میزان کمتر در شهرستان‌ها، تأثیرات مثبت این اقدامات کاملاً مشهود است و علم پزشکی جدید کم‌کم جانشین مکتب جالینوسی قدیم می‌شود.^۱

■ رؤسای مجلس حفظ‌الصحه

اسامی اشخاص زیر به‌عنوان رؤسای مجلس حفظ‌الصحه در اسناد موجود آمده است:

۱- دکتر ژوزف دزیره تولوزان (Dr. Joseph Desire Tholozan) نخستین رییس مجلس حفظ‌الصحه

داشت) بود. بعد از سال ۱۹۳۳ به ترتیب دکتر علی فلاتی (پاتولوژیست فارغ‌التحصیل از سوییس)، دکتر ابوالقاسم بهرامی (فارغ‌التحصیل مدرسه طب در تهران ۱۹۲۱ م.) و دکتر محمد معاضد از مشهد این سمت را برعهده گرفتند.

■ وزارت بهداشتی (Ministry of Health)

طی حکومت محمدرضا پهلوی (۱۹۴۱ - ۱۹۷۹ م.) سازمان مستقلی به نام وزارت بهداشتی به وجود آمد. در واقع اداره کل بهداشتی بر پایه قانونی که در سال ۱۹۴۱ از تصویب مجلس گذشت به وزارتخانه‌ای به این نام تغییر یافت.

■ وزارت بهداشتی و بهزیستی

در سال ۱۹۷۵ م. دو وزارتخانه بهداشتی و وزارت رفاه اجتماعی در یکدیگر ادغام شده و تحت نام وزارت بهداشتی و بهزیستی (Ministry of Health & Welfare) نامیده شدند.

طی سال‌های ۱۹۷۹ - ۱۹۴۱ م. سی نفر به‌عنوان وزیران بهداشتی یا بهداشتی و بهزیستی منصوب شدند که برخی از آن‌ها، مثلاً اسماعیل مرآت، باقر کاظمی، علی‌اصغر حکمت، عبدالله انتظام و ... پزشک نبودند اما بیشتر وزرای بهداشتی را پزشکان تشکیل می‌دادند که اسامی آنان به شرح زیر است: دکتر اسماعیل خان مرزبان، دکتر قاسم غنی، دکتر سعید مالک، دکتر منوچهر اقبال، دکتر مرتضی یزدی، دکتر عباس ادهم، دکتر امیر اعلم، دکتر جهان‌شاه صالح، دکتر عباس نفیسی، دکتر حسن ادهم، دکتر محمدعلی ملکی، دکتر عبدالحسین راجی، دکتر محمدحسین ادیب، دکتر

دکتر علی‌اصغر نفیسی (۱۹۴۹ - ۱۸۷۲ م) در سال ۱۹۲۰ م. به‌عنوان نخستین وزیر صحیه برگزیده شد.

او پزشکی بود که پس از فراغت از تحصیل طب در مدرسه دارالفنون تحصیلات خود را در اروپا دنبال کرده بود. دومین وزیر بهداشت دکتر حسن ادهم (۱۹۵۷ - ۱۸۸۴ م) ملقب به حکیم‌الدوله بود که در فرانسه تحصیل پزشکی کرده بود و در سال ۱۹۲۱ م. به این سمت برگزیده شد. این تشکیلات در عرض مدت کوتاهی منحل شد.

■ صحیه کل مملکتی

بین سال‌های ۱۹۲۵ و ۱۹۴۱ هیچ وزارتخانه خاصی که متولی بهداشت کشور باشد، در ایران وجود نداشت و در عوض اداره‌ای تحت عنوان «اداره صحیه کل مملکتی» این مهم را برعهده داشت که تحت نظر وزیر امور داخله (معادل وزارت کشور کنونی) انجام وظیفه می‌کرد. البته برخی سازمان‌های جداگانه تشکیلات خاصی برای وضعیت بهداشتی و درمانی خویش تدارک دیده بودند. از مهم‌ترین این‌گونه تشکیلات می‌توان به تشکیلات بهداشتی درمانی شرکت نفت اشاره نمود.^۲

شکل‌گیری اداره مذکور بر اساس قانونی بود که در سال ۱۹۲۶ از تصویب مجلس شورای ملی گذشت. بعدها، در سال ۱۹۳۴ م. «صحیه کل مملکتی» به «اداره کل بهداشتی» تغییر نام یافت. ریاست اداره کل صحیه مملکتی از ۱۹۲۱ تا ۱۹۳۳ برعهده دکتر کراندل (Dr. Krandle) (پزشک فرانسوی که در انستیتو پاستور به کار اشتغال

قرار گرفت و از همین سال وزارت بهداشت به وزارت بهداشت و آموزش پزشکی و بعدها به وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی تغییر نام یافت که تاکنون با همین عنوان به فعالیت خود ادامه می‌دهد.

جواد آشتیانی، دکتر ابراهیم ریاحی، دکتر منوچهر شاهقلی، دکتر انوشیروان پویان، دکتر شجاع‌الدین شیخ‌الاسلام‌زاده، دکتر نصرالله مقتدر مژدهی، دکتر حسن مرشد و دکتر منوچهر رزم‌آرا.

■ وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

پیش از انقلاب اسلامی یعنی تا سال ۱۹۷۹ م. مسؤولیت آموزش در مدارس و دانشکده‌های پزشکی تحت نظارت وزارت علوم و تحصیلات عالی بود اما پس از انقلاب اسلامی، یعنی در سال ۱۹۸۶ م. آموزش پزشکی برعهده وزارت بهداشتی

زیرنویس

۱. صالحی علامه م (مترجم)، یک سال در میان ایرانیان (دکتر ادوارد گرانویل براون)، چاپ سوم، تهران، نشر اختران؛ ۱۳۸۶، ۱۲۹-۱۲۸.
۲. برای آگاهی بیشتر از نقش تشکیلات بهداشت و درمان شرکت نفت در وضعیت بهداشت کشور مخصوصاً مناطق جنوبی ایران می‌توانید به کتاب حکایت سیمرخ و نفت (دکتر نخست) تألیف محمدرضا سرداری پور دکتر علی یزدی‌نژاد، انتشارات میرماه سال ۱۳۸۷ مراجعه فرمایید.

